

BELGELER

OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMİNİN
KÜLTÜR VE SİYASET ADAMI: MUHİTTİN BİRGEN

Ömer Özcan*

AN OTTOMAN AND REPUBLICAN ERA
MAN OF POLITICS AND CULTURE: MUHITTIN BIRGEN

Milli Eğitim Bakanlığı'nın sipariş usulü ile Tahsin Banguoğlu'na yazdırdığı *Ana Hatları ile Türk Grameri* isimli eser 1940'ta neşredilmiştir. Tahsin Banguoğlu, (Drama, 1904-İstanbul, 03.03.1989) İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirmiş, Almanya'da doktora yapmıştır. DTCF'de öğretim üyesi olarak görev yapmış, 1943'te Bingöl milletvekili seçilmiştir. 1948-1950 arasında Milli Eğitim Bakanlığı görevinde bulunmuştur. Bakanlık, *Ana Hatları ile Türk Grameri* çıktıktan sonra alan uzmanlarından görüşlerini bildirmelerini talep etmiştir. Meclis'te edebiyata yakın çok sayıda milletvekili bulunuyordu. Bunlardan Falih Rıfkı Atay, siyasi konumu ve gazeteciliği sebebiyle Milli Eğitim Bakanlığı'nın görüşlerine önem verdiği isimlerin başında geliyordu. Yine siyasetçi, öğretmen, öğretim üyesi Muhittin Birgen de görüşleri sorulanlardan biridir.

Muhittin Birgen, Türk düşünce hayatının tanınmış isimlerinden biridir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde siyasi faaliyette bulunma imkânı elde edebilen sayılı kişilerdendir. Siyaset yapamadığı dönemlerde kooperatifçilik, öğretmenlik ve mütercimlik yapmıştır.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Mardin milletvekili olarak girdiği zaman kendi el yazısıyla hazırladığı tercüme-i hâl bilgilerine göre 1885'te İstanbul'da doğmakla birlikte aslen Yozgatlıdır. Babası ordu muhasebeciliği yapan Ömer Lütfi Bey, annesi Ayşe Fazilet Hanım'dır. Unkapanı Rüştiyesi ve Vefa İdadisi'ni bitirmiştir. İstanbul

* Araştırmacı, yazar, (oozcan@gmail.com). Yazı geliş tarihi: 28.02.2018. Kabul tarihi: 03.04.2018.

Darülfünun Edebiyat Fakültesi mezunudur. 1906'da Hicaz Demiryolu'nun İstanbul'daki İdare-i Maliyesi'nde memuriyete başlamıştır. 1908'de görevinden istifa ederek öğretmenlik ve gazeteciliğe başlamıştır. Hadika-i Meşveret okulunda öğretmenlik yapmıştır. 01.08.1908'de yayın hayatına başlayan ve 1913 yılına kadar Hüseyin Cahit Yalçın'ın idare ettiği *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü, 30.01.1914'den 1919 yılına kadar aynı gazetenin başyazarlığını yapmıştır. *Tanin*, İttihat ve Terakki'nin yayın organıdır. Gazetenin siyasi yönünün açığa çıkması üzerine kuruculardan Tefik Fikret gazeteden ayrılmıştır. Öğretmenlik mesleğini 1914'e kadar Üsküdar İdadi ve Sultanisi'nde Felsefe ve Edebiyat öğretmeni olarak sürdürmüştür. 1914-1919 arasında Çorum mebusu olarak Osmanlı parlamentosunda bulunmuştur. 1917 ve 1918 yıllarında iki defa Almanya'ya seyahat etmiştir. Türkiye'de sol düşünce tarihi ile meşgul olanlar Birgen'in sonraki siyasi çizgisini dikkate alarak İttihatçı olduğu dönemde bu partinin sol, radikal kanadında yer aldığı kanaatindedirler.¹ Birgen Osmanlı parlamentosunda görev yaptığı dönem I. Dünya Savaşı'nın sıkıntıları içinde, başta gıda olmak üzere bazı ihtiyaç maddelerinin karne ile satıldığı, devlet imkânlarını kullanarak bunların ticaretinden bazı kesimlerin çok paralar kazandığı zaman dilimine rastlamaktadır. O bu dönemde kendisine verilen vazifelerde olağanüstü dikkat göstermiş, ismini mali konularda temiz tutmuştur. Bütün dikkatine rağmen siyasi muarızlara tarafından nüfuz kullanarak büyük miktarda para topladığı iddia edilmiştir. Bu iddialara rağmen Milli Mücadele'ye katılmak üzere Ankara'ya giderken yakın arkadaşından borç para aldığı bilinmektedir.

Birgen, Mustafa Kemal ile Çanakkale savaşları sırasında *Tanin* idarehanesinde tanışmıştır. Onunla yaptığı mülakat, kamuoyunda onun tanınmasına yardımcı olmuştur. 1915 yazında gazeteciler, sanatkârlar ve ressamlardan meydana gelen kalabalık bir heyet Çanakkale'ye, Gelibolu'ya gitmişti. Bu heyette Birgen de bulunuyordu. Onunla görüşmelerinden sonra kişiliği hakkında bir kanaat edinmiştir. Birgen, mütareke döneminde İttihat ve Terakki'nin yerini tutmak üzere Teceddüt Fırkası'nın kurulmasına gayret göstermiştir. İstanbul'da yaşayan Türk aydınlarında memleketi kurtaracak kişinin Mustafa Kemal olacağı yönünde bir fikrin netleşmekte olduğuna tanık olmuştur. Onun da bu kanaate varmasında Yunus Nadi'nin Mustafa Kemal'i övmesinin de tesiri olmuştur.² Birgen, mütareke döneminde Tefik Paşa'nın sadrazamlığı sırasında tutuklanma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bakanlar Kurulu aranan, tutuklanmak istenen İttihatçıların malları için haciz kararı almıştı. Birgen, yakalanmamak için saklandı, birkaç defa yer değiştirdi. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçtiği haberini aldığı sırada Birgen, hayatını kazanabilmek gayesiyle Şamandıra köyü yakınında bir çiftlikte kömür üretimi ile uğraşıyordu ve onun arkasından gitmek üzere çoktan ka-

¹ Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar -1-(1908-1925)*, İstanbul 2000, s. 90.

² Zeki Arıkan, "Muhittin Birgen, Mustafa Kemal ve Milli Mücadele", *Atatürk Yolu*, S. 20, 1997, s. 373.

rarını vermişti. Ankara'ya gitmeden Yunus Nadi'nin İstanbul'da yeniden çıkarmaya başladığı *Yeni Gün* gazetesinde imzasız yazılar yazmaya başlamıştı.

Milli Mücadele döneminde Yunus Nadi'nin arkasından Ankara'ya geçmiştir. Kalabalık bir grupla 7 Nisan 1920'de Kandıra'ya ulaştı. Burada Meclis'in 23 Nisan'da Ankara'da açılacağını öğrendi. Kefken'de ele geçirdikleri bir romörkörle İnebolu'ya gittiler. Kırk günlük bir yolculuktan sonra Ankara'ya varmıştı. 1920-1921 yıllarında Ankara'da hükümetin resmi organı olarak çıkan *Hakimiyeti Milliye*'nin başyazarlığını, Yunus Nadi'nin çıkardığı *Yeni Gün* gazetesinin yazarlığını yapmıştır. *Hakimiyeti Milliye*'deki yazılarının ekseriyetine imzasını koymamıştır. Bir süre Matbuat genel müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Galip Bahtiyar'dan boşalan Matbuat ve İstihbarat Umum müdürlüğüne 14 Aralık 1920'de getirilmiş ve 9 Mart 1921'e kadar görevini sürdürmüştür. Bu görevi sırasında resmi gazete olan *Ceride-i Resmîye*'nin düzenli çıkmasını sağlamış, *Hakimiyeti Milliye*'yi günlük hâle getirmiştir. Gazete, Fransızca bir bülten çıkarılarak dışarıya gönderilmiştir.

Anadolu'da Mustafa Kemal'in önderliğinde yürütülen Milli Mücadele sırasında Ankara'da değişik sol akımların temsilcileri fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Meclis'te bulunan milletvekilleri arasında "Şark Mefkûresi" taraftarları bulunuyordu. Hakkı Behiç Bey'in önderi olduğu grubun inanışına göre batı medeniyeti çöküş hâlinindedir ve Doğu'da daha yeni, iyi bir toplum doğacaktır. Bu zümre 1920 yaz sonunda teşkilatlanmış ve eylül ayı başında Yeşil Ordu genel sekreteri Nazım Bey'i dâhiliye vekili seçerek varlığını göstermişti. Bu dönemdeki uygulamaya göre bütün bakanlar, başvekilin tercihiyle değil, mecliste bulunan milletvekillerinin oylarıyla seçiliyordu. Türk siyasi hayatının en demokratik dönemi kabul edilen I. Dönem'de meclis başkanı Mustafa Kemal'in desteklediği bazı bakan adayları seçilecek oy alamamışlardı. Bu bakımdan Nazım Bey'in seçilmesi onu destekleyen kesimin gücünü göstermektedir. Nazım Bey'in seçilmesinden kısa bir müddet sonra Yunus Nadi'nin Anadolu'da *Yeni Gün* gazetesinde Halk Zümresi'nin siyasi programı neşredilmiştir.³ Bu program İttihatçı Pan-İslamizmi ile toplumsal içerikli bir ekonomi politikası tasarımınının karmasına dayanıyordu.⁴ Bu görüşler meclis açıldıktan kısa bir süre sonra Ankara'ya gelen İttihat ve Terakki Partisi eski İstanbul Murahhası Kör Ali İhsan Bey'in savunduğu bir programdan ilham almıştır. Halkçılık programı 18 Eylül 1920'de meclise sunulmuştur. *Yeni Gün* yazarlarından Muhittin Birgen'in de Halk Zümresi'nin fikirlerinin oluşmasında etkisi olmuştur. Bu programın taraftarlarından biri de hukukçu Mahmut Esat Bozkurt'tur. Meclis'te İttihatçıların etkin bir güce sahip olmasından rahatsızlık duyan Mustafa Kemal, zamanla Halk Zümresi'ni parçalayacak siyasi düzenlemeler yapmıştır. Kör Ali

³ Halk Zümresi programı hakkında Mete Tunçay'ın müstakil bir incelemesi bulunmaktadır: "*Mesâî*", *Halk Şûrâlar Fırkası Programı*, 1920. Ek: *Halk Zümresi Siyasî Programı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1972.

⁴ Tunçay, *Sol Akımlar*, s. 90.

İhsan Bey, Mustafa Kemal'e mesleki temsil fikrini benimsetmeye çalışmış ama bunu başaramamıştır. Muhittin Birgen, Kör Ali İhsan Bey'i (İloğlu) "Türk Karl Marx'ı" diye alkışlamıştır. Birgen, Anadolu'da *Yeni Gün* gazetesinin 1920 Ağustos-Ekim aylarının çeşitli nüshalarındaki makalelerinde bir program çerçevesinde örgütlenme gereğini vurgulamıştır.⁵ Tunçay, bu yazılarda kendi şartlarımıza uygun –Rus Bolşevizminden- ayrı bir komünizm aranması gerektiğini savunduğu görüşündedir.

Muhittin Birgen, mesleki temsil programının Anayasa'ya girmesi hususunda gayretlerinin kabul görmemesi üzerine matbuat müdürlüğü görevinden istifa ederek İstanbul'a gitmiştir. Eşi, kayınvalidesi, baldızı ve küçük kızı ile 1921 Mayıs ayında ticari faaliyette bulunmak üzere İstanbul'dan gemi ile Batum'a, oradan Tiflis'e gitmiştir. Gürcistan'da birlikte oldukları arasında arkadaşı Mehmet Nazmi Topçuoğlu da bulunmaktadır.⁶ Çalıştığı şirketin işlerini takip etmek üzere Moskova'ya gitmiş ve iki ay burada kalmıştır. Moskova'da bulunan Enver Paşa ile görüşmüş ve bir süre onun karargâh olarak kullandığı binada ikamet etmiştir. Birgen, mesleki temsil fikrini Sovyetlerden döndükten sonrada savunmaya devam etmiştir. İstifasında hakkındaki İttihatçılık suçlamalarının ağır bastığı ifade edilmiştir. Ankara'da görev yaptığı süre içinde kayınvalidesi ve baldızı Nüzhet Hanım da yanında idi. Şair Nazım Hikmet arkadaşı Vâlâ Nureddin ile birlikte Ankara'ya geldiklerinde İstanbul'dan tanıdığı Nüzhet Hanım'la ilgilenmeye başlamıştı.⁷ Nüzhet, İttihatçı bir ailenin kızıydı. Birgen'in Ankara'daki evine sonradan Gürcistan Cumhurreisi olan Sovyet Sefiri Prens Mdivani de geliyordu. Birgen'in Tiflis'teki işi kabul etmesinde İttihatçı arkadaşları Halil Paşa, Küçük Talat ve başkalarının Rusya'da olmalarının payı olduğu akla gelmektedir. Nazım Hikmet, arkadaşı Vâlâ Nureddin ile sosyalizmi aramak üzere Rusya'ya gitmeye karar verdiklerinde Tiflis'te Birgen'i aramıştır. Birgen, Tiflis'te ailesiyle birlikte şehir merkezindeki Orient Otel'de oturuyordu. Nazım ve arkadaşı şehirde buldukları süre içinde bu otelde misafir edilmişlerdir. Birgen, Mustafa Kemal'le çalışmasından dolayı bir kısım İttihatçının nazarında güvenilmez kişi olarak kabul ediliyordu. Aynı tarihte Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de başka bir İttihatçı Memduh Şevket Esendal da Ankara hükümetinin temsilciliği görevinde idi. İkisi geçmişte tesis ettikleri dostluklarını bu süreçte devam ettirmişlerdir. İkisi de İttihatçılığın temel özelliği olan gizlilik esaslı komitacılığı yapabilecek yapıda idiler. Bu dönemde memleketin hayrına yaptıkları birçok faaliyet gün ışığına çıkmamış, kendileriyle birlikte tarihin sayfalarında kalmıştır.

⁵ Tunçay, *age.*, s. 130.

⁶ Mehmet Nazmi Topçuoğlu, (Aydın, 1988-24.03.1956) Mülkiye Mektebi mezunudur. İzmir'de ticaretle meşgul olmuş, yaşadığı bölgenin en önemli zirai ürünü olan incirin pazarlamasını yapmak üzere üreticilerin teşkilatlanması için gayret göstermiştir. 1935-1943 yılları arasında iki dönem milletvekili olarak parlamentoda bulunmuştur. 12. Hükümet döneminde ticaret vekilliği yapmıştır.

⁷ Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, İstanbul 1969, s. 99.

Nazım Hikmet, arkadaşı ile birlikte Moskova'ya yüksek tahsil yapmak üzere gitmiştir. Burada Birgen'in baldızı Nüzhet Hanım'la evlenmiştir. Bu evlilik uzun süreli olmamıştır. Nazım Hikmet'in hareketli hayatına uyak uyduramayan, ağırbaşlı Nüzhet Hanım bir müddet sonra boşanmış ve İstanbul'a dönmüştür. Birgen'in onunla irtibatı böylelikle noktalanmıştır.

Birgen, bir yıl sonra Azerbaycan'dan Maarif Komiserliği'nden yapılan daveti kabul ederek Türkiye'den giden Dr. Halil Fikret Kanad, İsmail Hikmet Ertaylan ile birlikte yüksekokullarda öğretmenlik yapmak üzere Ekim 1922'de bu ülkeye gitmiştir. Azerbaycan'da öğretmenlik yanında Maarif Komiserliği Yüksek Encümeni'nde üyelik yapmıştır. Ali Pedagoji Enstitüsü'nde Türk tarihi, felsefe ve sosyoloji dersleri verdi. Bakü Üniversitesi'nde Osmanlı Edebiyatı Kürsüsü'nde çalıştı. Psikoloji ders kitabı yazdı. Hüseyin Cahit Yalçın'ın yazdığı dil bilgisi kitabını esas alarak dört yıllık bir eğitim için bir gramer kitabı yazdı. Maarif Komiserliği namına Ocak 1923'ten itibaren *Maarif ve Medeniyet* isimli derginin neşriyatına vesile oldu. Bu dergide onun İsmail Hikmet ve Halil Fikret'in çok sayıda makalesi neşredilmiştir.⁸ Birgen'in *Maarif ve Medeniyet*'te söz sahibi olduğu, yazılarına derginin başlarında yer verilmesinden anlaşılmaktadır. Burada pek çok dost edinmiş, ekonomik durumunu düzeltmiştir. Azerbaycan'a o tarihte Kırım'dan Bekir Sıdkı Çobanzade, Kazan'dan Aziz Gubaydillin, Özbekistan'dan Halid Said Hocaev gibi alanlarında tanınmış bilginler de gelmişlerdi. Türk bilim adamları bunlarla çok samimi ilişkiler kurmuşlardı. Mustafa Kemal'in bölgede kazandığı tüne yakından tanık oldu. Kafkasya'da bulunduğu süre için de eski mücadele arkadaşları İttihatçılarla görüşmelerini sürdürdü. İttihatçılar, Anadolu'da devam eden Milli Mücadele'ye iştirak ettirilmemelerinden dolayı son derece kızgın idiler. O çalışmalarını yakından bildiği Mustafa Kemal ile onların arasını bulmaya çalıştı. Arada mektuplarla haberleşme trafiği devam etti. Bakü'de Enver Paşa ile gizlice buluşarak son defa görüştü. Azerbaycan'daki çalışmalarını polis tarafından gizlice takip ediliyordu. Bir müddet sonra kısa sürede ülkeyi terk etmesi bildirildi. Bu uyarıya yaptığı itiraz kabul edilip görevine devam edebileceği bildirilmesine rağmen şartların artık elverişli olmadığını düşünerek geriye dönmeye karar verdi. Kendisiyle gelen iki arkadaşı bir süre daha orada kaldılar. Onun İttihatçı kimliğinden çekinilerek ülkütlüp ülkeyi terk etmesi tasarlanmış olabilir.

Birgen ile birlikte Azerbaycan'da yüksekokullarda öğretim üyeliği yapan İsmail Hikmet Ertaylan, hatıralarında önemli tespitler yapmıştır. Komünizmin Rusya'da ve

⁸ *Maarif ve Medeniyet* dergisinin Ankara'da, Türk Tarih Kurumu'nda bulunan eksik koleksiyonunu tarayarak Birgen'in makalelerini tespit ettik: "Türkçeyi Düzeltmekte Usul", *Maarif ve Medeniyet*, S. 1, Ocak 1923, s. 5-8; "Türkçeyi Düzeltmekte Usul", S. 2, Şubat 1923, s. 3-6; "Türkçenin Tekamülünün Tarihi" S. 3, Mart 1923, s. 3-8; "Türkçenin Tekamülünün Tarihi", S. 4-5, Nisan-Mayıs 1923, s. 3-6; "Osmanlı Edebiyatı Tarihi", S. 4-5, Nisan-Mayıs 1923, s. 10-14; "Osmanlı Edebiyatı Hakkında", S. 6, Haziran 1923, s. 4-10; "Mekteplerde Türkçe Tedrisatı" S. 7, Temmuz 1923, s. 3-7.

Türk illerinde egemen olmasından sonra dini hayata büyük darbe vurulduğunu, ikinci hedefin muhtelif Türk uruqları arasında mevcut olan dil birliğinin dağıtılması olduğunu belirtmiştir. Bu dil birliği sadece Sovyetlerdeki Türklerin dil birliği değil edebi Türkçe denen Türkiye dilinin de dâhil olduğu Türk dil birliğidir. Gerçekten komünizmden önce Rusya'da Kırım, Azerbaycan ve Türkiye'deki münevverlerin birbirleriyle mektuplaşmalarında kullandıkları Türkçe gayet anlaşılır bir dildir. Dil birliği, kültür birliği demektir. Edebi dil ise Sovyetler Birliği Türklerini bu birliğe doğru götürmekte idi. Sovyetler bu sebeple Türkiye'den hangi görevle gelirse gelsin herkese karşı tereddütle yaklaşmıştı. Ertaylan, Azerbaycan'daki çalışma dönemlerinde görünüşte herhangi bir itirazla karşılaşmalarına rağmen takip edildiklerini belirtiyor.⁹ Ertaylan, Azerbaycan dönemi hatıralarında birlikte çalıştıkları arkadaşlarının isimlerini zikretmiyor. Ama komünistlerin düşüncelerini, gayelerini belirtiyor. Stalin'inin kanlı tasfiye döneminde tutuklanan, yargılanan ve ekseriyeti ölüm cezasına çarptırılan Azerbaycan münevverlerine yöneltilen sorularda Birgen'in adı geçmiyor. Onun görev döneminin diğerlerine göre daha az olması, eski siyasetçi olması hasebiyle ilişkilerinde itina göstermesinin etkisi olabilir. Halil Fikret, İsmail Hikmet ve Memduh Şevket'le ilişkileri, görüşmeleri birçok Azerbaycanlı münevvere sorulmuştur. Bu sorgulamalarla ilgili geniş bilgi Ziya Bünyadov'un *Gırmızı Terrör* isimli eserinde bulunmaktadır.

1924'te Türkiye'ye dönerek iki yıl Galatasaray Lisesi'nde Tarih öğretmenliği yaptıktan sonra İzmir'deki İncir Müstahsilleri Kooperatifi Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Onu bu göreve davet eden ve tayinine vasıta olan, Tiflis'e ticaret yapmak üzere gittiğinde Nazmi Topçuoğlu da Ankara'dan görevli olarak bu şehre gelmiştir.¹⁰

Birgen 1924 yılına kadar Azerbaycan'da görev yapmıştır. Dönüşünde *Meslek* ve *Halk* gazetesini çıkarmıştır. Dergi boyutundaki *Meslek* gazetesi haftalık olarak İstanbul'da 15.12.1924 ile 01.09.1925 tarihleri arasında 38 sayı çıkmıştır. *Meslek*'te daha önceden savunduğu mesleki temsil programını işlemeye devam etmiştir. Bu fikrinden hatıralarını yayımladığı 1936-1937 yıllarında bir özeleştiri yaparak döndüğü görülüyor.¹¹ Hatıralarında mesleki temsil konusuna yeniden dönmüştür. Parlamento usulünü değiştirmek, bilhassa siyasi partilerin faaliyeti üzerine kurulan parlamentoçuluğa muhalif olmak biçiminde özetlediği mesleki temsil fikrinin devletin işlerini kontrol etmek hakkının cemiyet içinde muayyen bir iş gören, daha doğrusu üretimden gayri muayyen bir iktisadi fonksiyon sahibi olan insanlara ait olduğunu düşünüyordu. Sosyalizm prensiplerine muhalif olan bu mesleğe göre cemiyet içinde hatta gelir sahibi olarak yaşayan bir insanın ifa ettiği bir iktisadi fonksiyon vardır ve bunlarında meslek sayılarak buna mensup olanların devleti kontrol hakkının lazım

⁹ İsmail Hikmet Ertaylan, *Azerbaycan'da Dörtbuçuk Yıl, Dergi* (Münih), S. 13, 1958, s. 86.

¹⁰ Nureddin, *age.*, s. 248.

¹¹ Arıkan, *agm.*, s. 381.

olacağını belirtmiştir.¹² *Meslek*'te, Resulzade'nin çıkardığı *Yeni Kafkasya*'yı şöyle tanıtmıştır: “Azeri Türklerinin ve hatta bütün Türk âleminin en kıymetli rüknlerinden olan muhterem Resulzade Mehmet Emin Bey tarafından bu nam ile on beş günde bir neşredilen mecmua. İstanbul'da neşredilen mecmualar arasında hususi bir kıymeti haiz bulunmaktadır. Mecmua Kafkasya ve Azerbaycan istiklalini müdafaaya mahsus daha ziyade siyasi bir mecmua ise de alelumum çok faydeli malumatı ihtiva etmekte ve şark illerine karşı büyük lakayd gösteren Türk matbuatının esaslı bir noksanını izaleye yardım etmektedir.”

Birgen, eski İttihatçı arkadaşları Kara Kemal, Nazmi Topçuoğlu, Memduh Şevket Esenal, Nail Yenibahçeli ile baldızı İffet Nüzhet Hanım, dostu Servet Bey'le birlikte 30 Kasım 1925'te çıkarmaya başladığı *Halk* gazetesi dört ay süreyle neşredildi. 22 Mart 1926'da yayını sona erdi. Gazetede komünizmle ilişkisi olan Vedat Nedim Tör ile İsmail Hüsrev Tökin makale yazdılar. Geçmişte mesleki temsil fikrini savunan bu kişiler gazetede kooperatifçiliği savundular. Birgen, gazetede ilk makalesinde Takrir-i Sükun kanunundan sonra inkılabın bir ürünü olan *Halk* gazetesinin fikirlerini savunmaları için uygun bir ortam oluşturduğunu belirtmişti.¹³ Gazete Türk kamuoyuna yönelik neşriyat amacıyla yayın hayatına başlamakla birlikte Birgen'in kısa süre önce geldiği ve orada yaşamaktan son derece memnuniyet duyduğu Azerbaycan ile ilişkisini kesmediği, orada olup bitenleri yakından takip etmekte olduğu çıkan haberlerden belli olmaktadır. Sadece Kafkasya değil hemen hemen bütün Türk dünyasındaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. 1926 yılında düzenlenen Bakü Türkoloji Kurultayı hakkında düzenli bilgi verilmiştir. Kurultayda ele alınması muhtemel meseleler hakkında neşredilen imzasız değerlendirme yazıları muhtemelen Birgen'in kaleminden çıkmıştır. İbrahim Necmi Dilmen'in Sabir hakkında bir makalesi gazetede çıkmıştır. Resulzade'nin neşrettiği *Yeni Kafkasya* hakkında kısa bir tanıtım yazısı basılmıştır. Birgen, İdil Ural bölgesinden yazar ve siyasetçi Ayaz İshaki ile Türk dünyasının geleceği hakkında ilginç tartışmalar yapmıştır.¹⁴ Türkistan'da çıkan bir isyan haber olarak değerlendirilmiştir. “Azerbaycan Matbuatının 50 Senesi” başlıklı yazısı Kafkasya birikiminin sonucudur. Azerbaycan'daki temaşa hayatı birkaç yazıya konu olmuştur. *Halk* gazetesinin neşriyat dönemi genç cumhuriyete karşı doğu bölgesinde meydana gelen ayaklanmanın, Şeyh Sait İsyanı'nın cereyan ettiği tarihlerdir. Gazete, sosyolog Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Doğu meselesini analiz ettiği “İlim Nazarında Kürd Meselesi” isimli yazısı Türk milliyetçilerinin daha o tarihlerde günümüzde Türk devletinin başındaki en

¹² Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki Neydi?*, haz. Zeki Arıkan, C. 1, İstanbul 2009, s. 384.

¹³ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Bir Cumhuriyet Öyküsü Kadrocuları ve Kadro'yu Anlamak*, İstanbul 2003, s. 87.

¹⁴ Muhiddin, “Türk Alemi Hakkında Bir Münakaşa”, *Halk*, 05.01.1926; “Türkçülük Bahsinde Romantizm”, *Halk*, 07.01.1926.

büyük gaile olan bu mesele hakkında getirdikleri çözümler açısından değerlidir. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda tartışma konusu yapılan Latin alfabesinin Türkiye'de kabulü edilmesi hususunda ilk değerlendirmelerden biri *Halk*'ta yapılmıştır. Bu temadaki yazılardan biri bizzat Birgen'in imzasıyla çıkmıştır. Bu gazete hakkında literatürde fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

Birgen'in baldızı Nüzhet Hanım, 1925'te Mehmet Servet Berkin ile evlenmiştir. Berkin, 1921'de Ankara Sultanisi'nde öğretmenlik yaptığı sırada Birgen ile tanışmış ve dost olmuştu. Berkin, Ziya Gökalp'ın öğrencilerinden olup, 1918'de Türk Ocağı yönetim kuruluna seçilmişti.¹⁵ Berkin, bir süre üniversitede öğretim üyesi olarak çalışmış, liselerde öğretmenlik yapmıştır. Daha sonra Ticaret Bakanlığı'nda genel müdürlük yapmıştır. Buradaki görevi Birgen'in arkadaşı Nazmi Topçuoğlu'nun bakanlık dönemine rastlamaktadır.

Türkiye'de I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Partisi tüketiciyi korumaya yönelik kooperasyon hareketi yanında üreticilerinde kooperatifler şeklinde teşkilatlanmaları yönünde çalışmalar yapmıştır. "Milli İktisat Politikası" adı verilen bu uygulamanın Aydın'da da örnekleri görüldü. Ticari hayatı ve ekonomiyi denetimi altında tutan azınlıklar ve yabancılara karşı Türk-Müslüman üreticiyi koruma amacıyla tarım kredi ve satış kooperatiflerinin kurulmasına öncülük etti. Osmanlı Devleti zamanında bilhassa Ege bölgesindeki ekonomi "Levanten" adı verilen sırf ticareti üretim bölgelerinin kaynağında yapabilmek ve kârlarını artırmak için memleketlerini terk ederek bölgeye gelip yerleşenler tarafından denetlenmekte idi. Toplanan ürünün ihracatını bunlar yapıyordu. Dış ülkelere satılan malların oralardaki alıcısı ve pazarlayıcısı da yine bu kesimin yakınları ve tanıdıkları idiler. Bu ticari ilişkiler zincirini kırmak ve araya girmek oldukça zordu. İttihat ve Terakki Partisi, üreticilerin emeklerini korumak ve tüccarın gücünü kırmak üzere İzmir valisi tayin edilen Rahmi Bey vasıtasıyla bazı tedbirler almak mecburiyetinde kalmıştır.

Aydın vilayetinde tütün, incir, üzüm, pamuk ve zeytin bol miktarda üretilmekte ve üretimin büyük bir kısmı yurt dışına satılmakta idi. Bunlar Türkiye'nin belli başlı dışsattım ürünleriydi. Tütün, pamuk, üzüm ve incir 1920'ler Türkiye'sinde ihracatın %60'ını oluşturuyordu. Ege bölgesinde üreticilerin meydana getirdikleri ilk kuruluş merkezi İzmir olan 21.08.1915'te kurulan "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi"dir. Bu şirket 21 Şubat 1913'te faaliyete başlayan Milli Aydın Bankası'nın yan kuruluşu olarak düşünülmüştür. Şirketin kurucuları arasında olan Mehmet Nazmi Topçuoğlu daha sonra genel müdürlük yapmıştır. Topçuoğlu'nun Aydın'da incir bahçeleri, İzmir'de Topçuoğlu İncir İthalat Firması vardı. İttihat ve Terakki Partisi mensubu idi. Cumhuriyet döneminde milletvekilliği, hemşehrisi Ödemişli Şükrü Saraçoğlu'nun başbakanlığı döneminde ticaret bakanlığı vazifesinde bulunmuştur.

¹⁵ Bk. Ömer Özcan, "Türk Ocağı'nın Fazla Bilinmeyen Bir Mensubu: Mehmet Servet Berkin", *Türk Yurdu*, S. 284, Nisan 2011, s. 26-34.

Birgen, daha II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında, kalkınmanın köyden ve köylüden başlaması gerektiğini, bunun için kooperatifleşmenin şart olduğunu savunmuştu. Bu düşünceleri İzmir'deki görev süresince başarılı olmasının sebeplerinin başında gelmektedir. 1926'da İzmir'e giden Muhittin Birgen, İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin sekiz yıl müdürlüğünü yapmış, kooperatifçiliğe yeni bir ruh ve canlılık kazandırmıştır. Kooperatifçilik bilgisi ile kurumun gelişmesi, ekonomik bakımdan verimli olması için önemli hizmetler yapmıştır. İncirin üreticiden alınıp, depolanarak ihraç merkezi İzmir'e en az masrafla taşınmasını sağlamak üzere kara ulaşımının henüz düzenli olmadığı bölgede trenin geçtiği büyük üretim merkezlerinde istasyonların kenarlarında büyük depolar inşa edilmiştir. Aydın'a bağlı Karapınar (İncirli Ova), Erbeyli, Reşadiye (Ortaklar), Köşk, Germencik'te kolaylıkla yükleme yapmak için tren istasyonlarının kenarlarında inşa edilen depolar günümüzde de kullanılmaktadır. Bu beş merkez daha sonra "Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı" adı altında bir birlik hâline getirilmiştir. 25.03.1933'te yapılan genel kongrelerinde 25 Mayıs tarihinin Kooperatifçilik Bayramı olarak kutlanması kararlaştırılmıştır. Bu karara dayanarak ilk kutlama Germencik'te yapılmıştır. 800 yakın ortağın katıldığı bayramda Nazmi Topçuoğlu bir konuşma yapmış, topluca yemek yenmiştir. Bayrama katılan gruplar akşamüzeri ikamet yerlerine özel düzenlenen tren seferleriyle dönmüşlerdir.¹⁶ Bölgede bağımsız satış kooperatiflerinin oluşmasından sonra ihtiyaç duyulan kredi işlerini düzenlemek üzere kooperatifler için Mahalli İtibar Kooperatif Bankaları teşkilatını kurmuştur. Bu düzenleme tamamen Birgen'in düşüncesi ve verdiği emirler doğrultusunda yapılmıştır.¹⁷ Bu uygulamayı tasarlarken doğrudan doğruya tamamen çiftçilere yönelik bir kredi kurumunun ortaya çıkarılmasını düşünmüştü.

Bütün bu çalışmalar yapılırken kooperatif hareketine bölgede serbest ticaret yapan tacirlerin büyük engellemeleri olmuştur. Onlar yetiştirilen ürünün pazarlanmasında alım fiyatlarını istedikleri gibi düzenlemeye alışmışlardı. Onlarla rekabet edebilecek bir teşkilat olmadığından üreticinin ürünü daima gerçek fiyatının altında alınıyordu. Kooperatifin yaygınlaşmasından sonra onun gücünü kırmak üzere değişik hamleleri olmuş, devlet yönetiminin üst kademelerinde teşkilatın yöneticileri hakkında aleyhte propagandalar yapmışlardı. Kooperatiflerin dünyada meydana gelen ekonomik krizden etkilenmelerini önleyip devlet desteğini sağlamak üzere 1929'da 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu, daha sonra bu kanunun yerine 9 Ekim 1935'de 2834 sayılı Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu çıkarıldı. Bu kanunların çıkmasında parlamentoda etkin faaliyette bulunan Aydın'lı siyasetçiler Adnan Menderes, Nazmi Postacıoğlu yanında kanun tasarısının hazırlanmasında Birgen'in de katkıları olmuştur.

¹⁶ *Cumhuriyet*, 05.06.1934, s. 2.

¹⁷ *Tariş İncir, Üzüm, Pamuk, Zeytin-Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri Tarihi*, İzmir 1993, s. 110.

Ege bölgesinde bulunan incir üreticilerinin kredi ihtiyaçlarını temin etmek gayesiy-
le 24 Eylül 1913’de Aydın vilayeti merkezinde Milli Aydın Bankası kuruldu. Bankanın
sermayesi 50 bin lira olarak düşünülmüştü. Bankanın kurucuları Nazmi Topçuoğlu,
Ahmet Sarı, Kazım Nuri ve arkadaşlarıdır. Kurucuların büyük ekseriyeti İttihat ve
Terakki Partisi’ne mensuptu. Banka Cumhuriyet döneminde yeniden canlanmıştır.
Bankanın yalnız üreticiye borç veren bir kuruluş olmaktan çıkarılarak ülkenin içinde
bulunduğu zor şartlarda milli bir rol oynaması düşünülmüştür. Bankanın 1926’da yapılan
genel kuruluna kooperatif şirketi namına hissedar olarak Muhittin Birgen de katılmıştır.
Birgen, Milli Aydın Bankası’nın İdare Meclisi reisliğini yapmıştır. 1930’daki dünya
ekonomik krizinde Türkiye’deki birçok banka faaliyetini durdurma kararı almasına
rağmen Milli Aydın Bankası iyi yönetilmesinden dolayı konumunu muhafaza etmiş,
bir miktar kâr dahi yapmıştır. 1931’de bankanın kendi hizmet binasının yapılmasına
ihtiyaç duyulmuştur. Bu tarihe kadar banka Aydın Türk Ocağı binasının alt katındaki
dükkanlarda kiracı olarak bulunuyordu. Yeni hizmet binası Aydın merkezinde 29 Ekim
1931’de törenle açılmıştır. Törende Aydın valisi, Nazmi Topçuoğlu ve Muhittin Birgen
birebir konuşma yapmışlardır.¹⁸ Birgen, konuşmasında, “Cumhuriyet demek kooperatif
demektir, Cumhuriyet halk hükümetidir. Kooperatif halkın işlerini birleştirmesidir. Bu
mevcudiyetin siyasi ve idari şekli Cumhuriyet, iktisadi şekli de kooperatiftir.” demiştir.

Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi 1930 başında *Türk Kooperatifçisi* adıyla
bir dergi yayımlamaya başlamıştır. Mart 1930 çıkmaya başlayan derginin imtiyaz sa-
hibi ve umumi neşriyat müdürü Nazmi Topçuoğlu, müdür ve yazarı Muhittin Birgen
idi. Derginin fikir önderi Birgen’dir. Dergi Nisan 1933 kadar toplam 32 sayı olarak
çıkmıştır. Dergi kooperatif üyelerine kooperatifin ve kooperatifçiliğin ne olduğunu
anlatmak üzere yayın hayatına girmişti.

Birgen 1934’te İstanbul’a dönmüştür. 1936-1937 yıllarında, aynı zamanda başya-
zarlığını yaptığı *Son Posta* gazetesinde “İttihat ve Terakki’de On Sene” başlığını taşıyan
hatıraları yayımlamıştır. Hatıralarında İttihat ve Terakki Partisi’nin yapısı, II. Meşrutiyet
dönemi, I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele yılları, Rusya ve Kafkasya’da cereyan eden
hadiseler anlatılmıştır. Hayatını yazarak kazanmaya başlamıştı. Ansiklopedilere maddeler
yazdı. F. Engels’in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* isimli eserini *Cemiyetin
Asılları* başlığıyla çevirdi. (İstanbul 1934, Dün ve Yarın Tercüme Külliyyatı) Bazı romanları
tercüme etti. Bacanağı Mehmet Servet Berkin, dönemin Milli Eğitim bakanı Hasan Ali
Yücel’in yakın dostu idi. Üçünün bu dönemde uzun sohbetler yaptıkları, günün meselelerini
tartıştıkları Yücel tarafından ifade edilmiştir. Ekonomik durumunun bozulması üzerine
milletvekili olup bu sıkıntıdan kurtulmayı düşündüğü, bunu sağlayabilmek için dönemin
güçlü siyasetçilerine mektup yazarak yardımlarını istediği biliniyor.¹⁹ Bu gayretlerinin

¹⁸ Prof. Dr. Hüsnü Erkan vd., *Milli Aydın Bankası T.A.Ş. Tarişbank Tarihi*, İzmir 1993, s. 125.

¹⁹ Birgen, *age.*, s. 33-36.

sonuç vermesi üzerine 1939'da Mardin milletvekili seçilerek parlamentoya girmiştir. Meclis çalışmalarında bilgi sahibi olduğu konularda doğruları söylemekten çekinmemiştir. Mesleki tecrübesi, önceki siyasi hayatında görüp geçirdikleri paha biçilmez bir tecrübe kazandırmıştı. Eleştirileri bu sebeplere yönetim kadrolarının hoşuna gitmemiştir. Bu sebeple onu meclis dışında bırakabilmenin yolları aranmıştır. Meclis çalışmalarına düzenli olarak katılmadığı dikkati çekmiş, bu konu da o tarihe kadar milletvekilleri hakkında bir uygulama yapılmamasına rağmen belki ilk defa onun şahsında bu yolun açılmasına karar verilmiştir. 13.06.1941'de yapılan oylama sonucunda milletvekilliği düşürülmüştür. Hayatının son yılları ekonomik sıkıntılara sağlığının bozulmasının da eklenmesiyle zorlu geçmiştir. Eşi kendisinden önce vefat etmiştir. 01.10.1951'de İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi 02.10.1951 günü kaldırılmış ve Feriköy Mezarlığı'nda defnedilmiştir.

Birgen, Azerbaycan'da bulunduğu yıllarda dost olduğu, okuttuğu öğrencilerle Türkiye'de de ilişkilerini devam ettirmiştir. Bilhassa birçok zorlukları aşarak Türkiye'ye iltica eden Azerbaycanlılar yeni bir hayat kurma dönemlerinde ondan yardım talep etmişler, eski günleri yâd etmek gayesiyle onu ziyaret etmişlerdir. Azerbaycan'la ilgili eserleri ve makaleleri bulunan Avukat Hüseyin Baykara'da Birgen'in Azerbaycan'da öğrencisi olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Baykara, Mirza Bala ile birlikte İstanbul'da Galata semtinde bulunan Manhaym Han'daki yazıhanesinde Birgen'i ziyarete gitmişlerdir. Baykara, ziyaret hatıralarını Mirza Bala'nın vefatı üzerine kaleme aldığı yazıda nakletmiştir.²⁰

Hatıraları birçok yönden Türk düşünce hayatı için önemlidir. Hem siyasetçi hem de bir medeniyet adamı olarak birikimlerini, gözlemlerini yazılı hâle getirmiş, Türkiye'de dönemine göre pek fazla örneğine rastlanmayan bir tavır göstermiştir. Azerbaycan'ın Sovyetleşme döneminin ilk yıllarını dışarıdan, tarafsız bir gözlemcinin kaleminden öğrenme imkânı vermiştir. Bu araştırmacılar için son derece büyük bir fırsattır ve takdire layıktır.

Milli Eğitim Bakanlığı 13.12.1940 tarihli yazıyı, bir kısım dil ve edebiyatla meşgul olan Türk aydınlarına gönderip okullarda gramer tedrisatına esas teşkil etmek üzere hazırlattırılan ve derslere kılavuzluk etmek, aynı zamanda anket mevzu olmak üzere bastırılan *Ana Hatları İle Türk Grameri* kitabından bir nüsha göndererek görüşlerine sunmuş, bu husustaki düşüncelerinin bildirilmesini talep etmiştir.

Geçmişte bu konuda eser yazması ve Mardin milletvekili olarak görev yapması sebebiyle kendisinden fikir sorulacaklar arasına dâhil edilen Birgen, bu yazıya gecikmeli olarak aşağıdaki cevabı vermiştir.

²⁰ Hüseyin Baykara, "Mirza Bala", *Azerbaycan*, S. 84, Mart 1959, s. 36.

İstanbul, 29 Mayıs 1941

MAARİF VEKİLLİĞİ TALİM VE TERBİYE DAİRESİ

Ana Hatları ile Türk Grameri unvan ile neşredilen eser hakkında emir buyurulmuş olan mütaalarım arz için bütün iyi niyetlerime rağmen hastalık hasebile son aylarda bir türlü vakit bulamadım. Eseri hayli esaslı surette tetkik ettimse de, bu tetkiklere at teferruatlı mütaalarımı yazmak için son aylardaki kuvvetim kâfi gelmedi.

Umumi surette eser çok muvaffak olmuş bir tecrübe teşkil ediyor. Müellif Türk dilinin tarihi inkişafını çok iyi anlamış ve onun bugünkü milli ihtiyaçlar arasındaki mevkiini iyi tayin etmiş ve gelecekteki istikametlerini iyi görmüştür. Umumiyetle gramer tekniğini çok iyi tanıyan bir mütehassıs olduğunu gördüğüm müellifin Türk dilinin kendisine mahsus gramer hususiyetlerini de gözden kaçırmamış bulunduğunu memnuniyetle gördüm. Bu bakımdan bütün esaslar hakkında kendisile hem fikir olduğumu söyleyebilirim. Eğer mekteplerimizde gramer tedrisatı bu kılavuzun rehberliği ile yapılacak olursa dilimizin nihayet salim bir inkişaf mecrasına girebileceğine kaniim.

Bu mütaaların istinad ettikleri mucib sebeplerle uzun uzadıya izah etmek emelinde idim ve bundan dolayı da cevabın bu güne kadar tehir etmiştim. Fakat rahatsızlık hasebile kendimde bu işi yapmaya kuvvet ve vakit bulamadığım için bu suretle yalnız umumi fikrimin arzı ile iktifaya mecbur kaldım. Hörmetlerimi arz ederim.

Muhittin Birgen

KÜLTÜR BAKANLIĞI KÜLTÜR KURULU
№ 104
Tarhi: 30 Mayıs 1941
Leffi:

İstanbul, 29 Mayıs 1941.

MAARİF VEKİLLİĞİ TAYİN VE TERBİYE DAİRESİ

Ana Hatları ile Türk Grameri unvanı ile neğredilen eser hakkında emir buyurulmuş olan mütealaların arz için bütün iyi niyetlerine rağmen hastalık kasebile son aylarda bir türlü vakit bulamadım. Eseri hayli esaslı surette tetkik ettimsede, bu tetkiklere attı teferruatlı mütealalarını yazmak için son aylardaki kuvvetim kâfi gelmedi.

Umumi surette eser çok muvaffak olmuş bir tecrübe teşkil ediyor. Müellif Türk dilinin tarihi inkişafını çok iyi anlamış ve onun bu günkü Millî ihtiyaçlar arasındaki mevkiini iyi tayin etmiş ve gelecekteki istikametlerini iyi görmüştür. Umumiyetle Gramer teknikini çok iyi tenar bir mütehassis olduğuna gördüğüm müellifin Türk dilinin kendisine mahsus Gramer hususiyetlerini de gözden kaçırmamış bulunduğunu memnuniyetle gördüm. Bu bakımdan bütün esaslar hakkında kendisiyle hem fikir olduğuma söyleyebilirim. Eğer mekteplerimizde Gramer tedrisatı bu kılavuzun rehberliği ile yapılacak olursa dilimizin nihayet sâlim bir inkişaf mecrasına girebileceğine kânim.

Bu mütealaların istinad ettikleri mucib sebeplerle uzun uzadıya izah etmek emelinde idim ve bundan dolayı da cevabı bu güne kadar tehir etmiştim. Fakat, rahatsızlık hesabı kendimde bu işi yapmaya kuvvet ve vakit bulamadığım için bu suretle yalnız umumi fikrimin arzı ile iktifaya mecbur kaldım. Hürmetlerimi arz ederim.

Donyasına
30-5-1941

Muhittin Birgen

Muhittin Birgen

